

BECKER & BECKER

**HET
ENGLAND
SPIEL**

**EN DE GEHEIME
DIENSTEN
IN LONDEN**

Boom – Amsterdam

Deze publicatie is mede mogelijk gemaakt dankzij het Ten Hagen Fonds.

**het
cultuurfonds**

Abbeiding omslag: Parachutistentraining op het vliegveld Ringway bij Manchester, augustus 1942. Foto: Edward G. Malindine, Len A. Puttnam & E.A. Taylor (War Office-fotografen), Collectie Imperial War Museum (IWM), H 22831.

Ontwerp omslag en binnenwerk: Mijke Wondergem

Verzorging binnenwerk: Peter Tychon

© 2024 Becker & Becker | Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Auteursrecht ten aanzien van tekst- en datamining en machinelearning is nadrukkelijk voorbehouden. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl.

No part of this publication may be reproduced in the context of text and data mining for any other purpose which is not expressly permitted by law without the written permission of the publisher.

ISBN 9789024466276

NUR 680

www.boom.nl

INHOUD

Inleiding 9

1. Dr. Danker gaat naar Londen 19
2. Van 't Sant en de Centrale Inlichtingendienst 39
3. De subversieve oorlog van Gubbins 75
4. Laming vertrouwt het niet 89
5. Rabagliati en Contact Holland 105
6. Het einde van een veerdienst 131
7. Lauwers en het begin van het Englandspiel 151
8. Selborne en de oorlog in Whitehall 181
9. De Bruyne en het Plan for Holland 197
10. Het onverwachte optreden van Lovink en Warners 219
11. De RAF slaat alarm 237
12. Een vriend van Marius 259
13. Miller gaat op onderzoek 289
14. Van Haaren naar Brixton 311
15. Een gruwelijk slotakkoord 335
16. 'Holland is steeds verdacht geweest' 339

Verantwoording 353

Noten 356

Bijlage 1. SIS-agenten 398

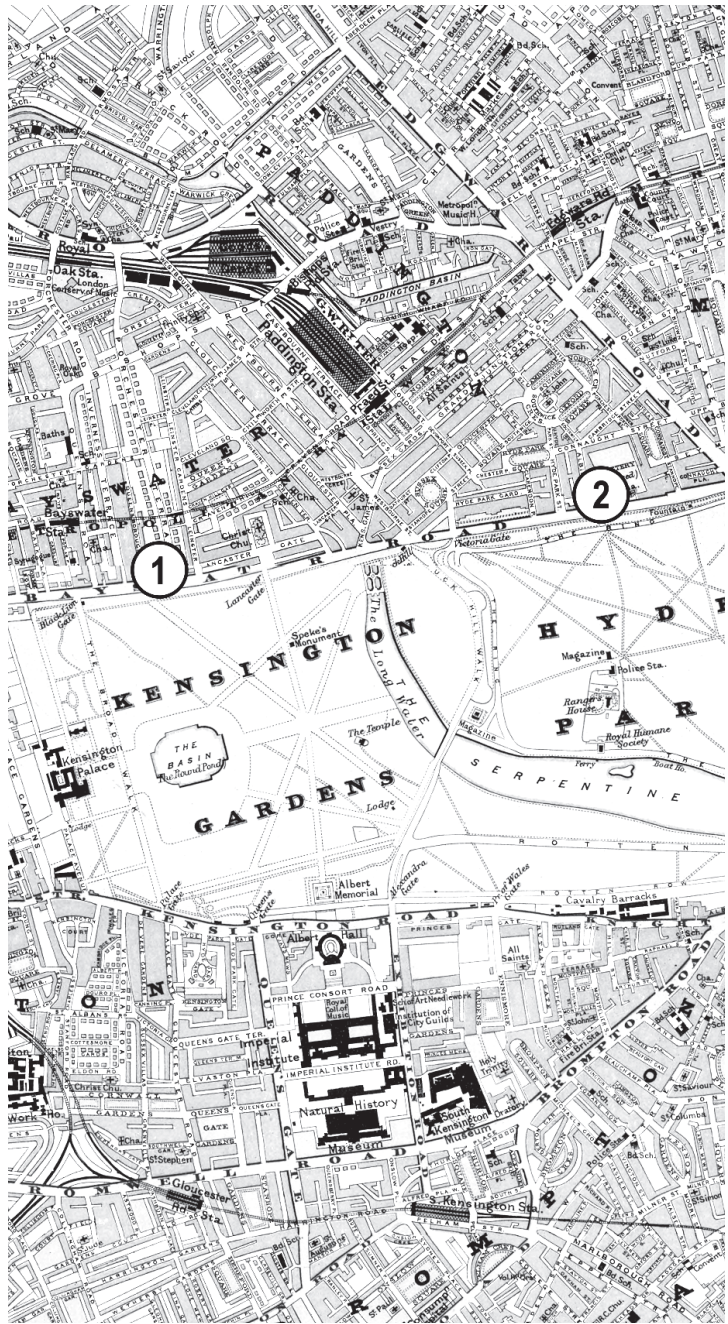
Bijlage 2. SOE-agenten 402

Afkortingen 410

Illustratieverantwoording 412

Personenregister 415

1. SOE – Bayswater
2. NL – 23 Hyde Park Place
3. SOE – Berkeley Court
4. SOE – Norgeby House
5. SOE – Michael House
6. SOE – 64 Baker Street
7. NL – Hereford House
8. Bureau Inlichtingen –
71 Park Street
9. Ministry of Economic Warfare –
Berkeley Square House
10. NL – Brown’s Hotel
11. NL – Mexborough House
12. NL – Stratton House
13. NL – Arlington House
14. MI5 – 58 St James’s Street
15. SIS – 14 Ryder Street
16. Air Ministry – Adastral House
17. War Office – War Office
Building
18. Foreign Office – King
Charles Street
19. SIS – Broadway Buildings
20. Air Ministry – 17 Monck Street
21. NL – 77 Chester Square en
4 Chester Square Mews
22. CID – 82 Eaton Square
23. SOE – 50 Sloane Street

Kaart van Londen met de locaties van ministeries en geheime diensten, aangeduid met de naam van het gebouw of het adres (NL: locaties in gebruik door meerdere Nederlandse instanties).

INLEIDING

Bij Broadway denkt vrijwel iedereen aan Manhattan, New York, toneel en musical, want daar bevindt zich het wereldberoemde theaterdistrict met die naam. Broadway is echter ook de straat in Londen waar op nummer 54 in Broadway Buildings de Britse inlichtingendienst Secret Intelligence Service (SIS) was gevestigd tijdens de Tweede Wereldoorlog. Deze dienst, ook wel MI6 genoemd – Military Intelligence 6 –, is bij het grote publiek vooral bekend door de boeken van Ian Fleming en de films over zijn personage James Bond. En is Baker Street niet de straat waar de mythische speurder Sherlock Holmes kantoor hield? Jazeker, maar op 64 Baker Street bevond zich ook het hoofdkantoor van een tweede Britse geheime dienst: de Special Operations Executive (SOE). Opgericht in 1940, was SOE gericht op sabotage en subversieve oorlogvoering in de bezette gebieden. Broadway en Baker Street werden synoniem voor deze twee diensten. Achter de schermen leverden SIS en SOE hun bijdrage aan de geallieerde oorlogvoering. Voor de operaties in bezet Nederland moesten zij samenwerken met de Nederlandse regering in ballingschap, die op verschillende plekken in Londen tussen Broadway en Baker Street was neergestreken.

EEN GEHEIME OORLOG

Door de snelle bezetting van een groot deel van Europa door de Duitsers in de zomer van 1940 was het speelveld van de Britse geheime diensten radicaal veranderd. In de eerste plaats moest inlichtingendienst SIS nu inlichtingen verzamelen in door de vijand bezet gebied, met alle beperkingen en risico's van dien, en samenwerken met onbekende en vaak verdeelde verzetsorganisaties. Daarbij was de dienst afhankelijk van regeringen in ballingschap en hun gehei-

me diensten, die onderling soms sterk verdeeld waren en lang niet altijd goed geïnformeerd over de situatie in hun bezette land. In de tweede plaats werd het inlichtingenwerk een onderdeel van de geallieerde militaire strategie en moest rekening houden met de daarbij horende prioriteiten. De zogenoemde *service departments* – de ministeries die verantwoordelijk waren voor landmacht, luchtmacht en marine – verwachtten dat SIS de voor hen noodzakelijke, operationeel direct bruikbare informatie leverde.

Daar kwam nog iets bij. Vóór de oorlog was SIS de enige geheime dienst waarmee de andere departementen en legeronderdelen te maken hadden. Maar nu kwam er een concurrent bij: SOE, in het leven geroepen om een ‘onfatsoenlijke’ oorlog in de bezette gebieden te voeren. Deze organisatie had als taak de bezettende macht te bestrijden door middel van propaganda, sabotage en het opbouwen van geheime legers die de geallieerde troepen na de invasie van het vasteland zouden ondersteunen. SOE diende, in de woorden van de Britse premier Winston Churchill, Europa ‘in vuur en vlam’ te zetten.

Nederland had voor SOE en SIS geen prioriteit – die lag meer bij Frankrijk en de Balkan – maar helemaal onbelangrijk was ons land niet. In het begin, omdat een mogelijke Duitse invasie in Groot-Brittannië ook vanuit Nederland werd verwacht, en later omdat Nederland een flankgebied was voor de geallieerde invasie.¹ SIS noch SOE had echter een direct bruikbaar contact in bezet Nederland. Zij moesten beide samenwerken met Nederlandse autoriteiten, die daar evenmin over beschikten. Er was geen *stay-behind*-organisatie achtergelaten en verbindingen met bezet gebied waren er niet. Cruciaal waren daarom de in Engeland opgeleide agenten, die inlichtingen- en sabotageopdrachten moesten uitvoeren. Een aantal van hen was opgeleid tot marconist. Zij werden gedropt met een zender, waarmee zij door middel van telegrammen in code de radiografische verbinding met Londen moesten onderhouden.

Bezet Nederland bleef tot ver in 1943 een zwakke plek voor SIS en SOE. De geheime diensten in het Nederlandse ‘theater’, zoals de Britten dat noemden, hadden op een enkele uitzondering na weinig succes. Dit had te maken met de specifieke geografische omstandigheden in Nederland, de kwetsbaarheid van het vroege verzet, de rol van verraders in dienst van de Duitsers en het optreden van de Duitse contraspionagediensten. Maar wat daarnaast meespeelde, waren de tegenstellingen, ruzies en moeizame betrekkingen tussen de

Britse spelers onderling, de zwakke inlichtingeninfrastructuur aan Nederlandse kant en de vaak gespannen verhouding tussen de Britse geheime diensten en de Nederlandse instanties. Er was een gemeenschappelijke vijand, Duitsland, maar de bestrijding daarvan verliep lang niet altijd in harmonie.

Als nieuwkomer met een onconventionele opdracht had SOE vanaf het begin te maken met gebrek aan medewerking dan wel openlijke tegenwerking van de kant van SIS, het Foreign Office en het Air Ministry. Twee keer stond het voortbestaan van de organisatie zelfs op het spel. Daardoor was de druk op SOE om te presteren buitengewoon groot. Naast SIS en SOE speelden ook nog andere diensten een rol: MI9 organiseerde ontsnappingslijnen voor gestrande geallieerde piloten en militairen, terwijl de binnenlandse veiligheidsdienst MI5 onderzoek deed naar de betrouwbaarheid van buitenlanders in het Verenigd Koninkrijk, onder wie de Nederlanders. MI5 vormde bovendien het centrum van de Britse contraspionage en zette in dat kader dubbelagenten in voor misleidingsoperaties. De verdeling van taken en verantwoordelijkheden tussen MI5, SIS en SOE leidde eveneens regelmatig tot spanningen.

In dit gecompliceerde speelveld hadden de Nederlanders een zeer bescheiden rol. Zij leverden potentiële agenten aan en gaven betrouwbaar geachte contactadressen mee, maar verder bepaalden Broadway en Baker Street de geheime operaties in Nederland. Zij verzorgden de opleiding en de verbindingen en gaven op een enkele uitzondering na de opdrachten. De geheime operaties van de Britten speelden zich af tegen het decor van de bredere militaire strategie. Toen in 1942 geallieerde invasieplannen voor het Europese vasteland op de agenda kwamen – de Amerikanen waren inmiddels in de oorlog betrokken – werd ook het werk van de geheime diensten in dat teken gezet. Voor SOE hield dit in: een versneld programma om verzetsorganisaties op te bouwen en te bevoorraden, teneinde de reguliere militaire krachten te kunnen ondersteunen op het moment van invasie.

In Nederland kreeg dit vorm in het zogenoemde Plan for Holland, in het kader waarvan tientallen agenten werden uitgezonden om geheime legers te organiseren. Dit liep uit op een van de grootste drama's van de geheime diensten in de Tweede Wereldoorlog. Vrijwel alle agenten kwamen direct bij hun landing in handen van de Duitsers terecht. Ze werden niet, zoals ze verwachtten, opgevangen

door een comité van verzetsmensen, maar gearresteerd door de Sicherheitsdienst. Hun komst was aangekondigd via zenders die door de bezetter bediend werden, zonder dat de Britten dit in de gaten hadden. Het ‘spel’ dat de Duitse contraspionage met de Britten opzette, is de geschiedenis ingegaan als de Nordpol-affaire of het Englandspiel.

In *Het Englandspiel en de geheime diensten in Londen* laten we zien hoe de Britse en Nederlandse geheime diensten georganiseerd waren en hoe zij zich tot elkaar verhielden. Welke operaties ondernamen zij in bezet Nederland? Wie waren de hoofdrolspelers in dit geheime spel en tegen welke politieke achtergrond speelde het zich af? Speciale aandacht besteden we aan het ontstaan, het verloop en de ontdekking van het Englandspiel en de onderzoeken van de Britse geheime diensten ernaar in 1943. Wij beperken ons tot de eerste fase van deze geheime oorlog, van 1940 tot 1943. Daarna kreeg het werk van de geheime diensten een andere dynamiek, door wijziging van de oorlogssituatie – de kansen voor de geallieerden waren definitief gekeerd –, door een betere organisatie van het verzet en door verandering van leiding, werkwijze en samenwerking van de diensten zelf.

Na de oorlog werd het Englandspiel onderwerp van heftige meningsverschillen in Nederland. Waren er fouten gemaakt aan de Londense kant? Was er sprake geweest van verraad bij SOE? Of hadden de Britten eigenlijk een geraffineerd spel met de Duitsers gespeeld via de in beslag genomen zenders? Het Englandspiel kreeg uitgebreid aandacht van de Parlementaire Enquêtecommissie (PEC), die in 1947 werd ingesteld om het regeringsbeleid in Londen te onderzoeken. Toen de voorzitter van de PEC in 1949 in Engeland getuigen wilde horen, bleek het ook daar een gevoelig onderwerp, niet alleen vanwege het verleden, maar eveneens in het licht van de naoorlogse betrekkingen tussen Nederland en Groot-Brittannië. De bevindingen van de PEC vormden niet het einde van de controverses. Zo verscheen in 2003 het proefschrift van Jo Wolters waarin het Englandspiel wordt afgeschilderd als een bewuste misleidingsoperatie van de Britten. Daarop komen we in het laatste hoofdstuk terug.

EEN ROUTEKAART

Ons verhaal pendelt heen en weer tussen Broadway en Baker Street – tussen de pogingen van SIS om in bezet Nederland inlichtingen te verzamelen en die van SOE om sabotage te plegen en verzetsorga-

nisaties op te zetten – met tussenstops bij een van de Nederlandse locaties in Londen. Dit is de route door de hoofdstukken.

1. We beginnen bij het bezoek van Leendert Donker, de voorzitter van de Parlementaire Enquêtecommissie, aan Londen in 1949. Nadat hij een groot aantal Nederlandse getuigen had gesproken, wilde Donker zijn licht opsteken bij de betrokken Britse spelers. Met zijn verzoek om informatie over het Englandspiel bracht hij de Britten in ernstige verlegenheid. Zijn vragen en hun zoektocht naar de antwoorden bieden een eerste indruk van de kwesties waar het bij het Englandspiel om draait.

2. Dan gaan we terug naar 1940: naar de overtocht van de Nederlandse regering naar Londen en de noodzaak een nieuwe eigen inlichtingendienst op te zetten. Die dienst, de Centrale Inlichtingendienst (CID), werd voorwerp van ‘verwoede strijd’, niet het minst omdat aan het hoofd ervan de in Nederlandse kring omstreden François van ’t Sant kwam te staan. Onder hem kwam de eerste samenwerking met SIS tot stand en werden de eerste agenten uitgezonden.

3. In dezelfde tijd besloot de Britse regering om de Special Operations Executive in het leven te roepen, ook wel ‘Churchills ministerie van onfatsoenlijke oorlogvoering’ genoemd. Deze dienst ging zich toeleggen op sabotage en subversieve oorlogvoering in de bezette gebieden ter ondersteuning van de Britse oorlogsinspanning. De man die er de filosofie voor leverde en er in alle opzichten een stempel op drukte, was de beroepsmilitair Colin Gubbins. Al voor de oorlog schreef hij de brochure *The art of guerilla warfare*.

4. SOE moest vanaf nul beginnen. Dit gold ook voor de Nederlandse sectie, die geleid werd door de Brits-Nederlandse Richard Laming. Het lukte aanvankelijk niet om enig resultaat te boeken, vooral omdat Laming een grondig wantrouwen tegenover Van ’t Sant had en weigerde met hem samen te werken. Daardoor bleven de goedbedoelde, maar niet erg praktische voornemens van de Nederlandse sectie van SOE in de lucht hangen.

5. Hiermee lag het speelveld voor samenwerking met de Nederlanders geheel open voor SIS. Er ontstond een nauwe relatie tussen Van ’t Sant van de Centrale Inlichtingendienst en Euan Rabagliati, verantwoordelijk voor de Nederlandse sectie van SIS. Deze samenwerking liep echter vast toen Van ’t Sants opvolgers ongeschikt voor hun functie bleken te zijn. Dat het inlichtingenwerk niet geheel stil kwam te liggen was te danken aan drie jonge Engelandvaarders

met wie Rabagliati ging samenwerken. Dit project, Contact Holland gedoopt, kreeg de zegen van koningin Wilhelmina en minister-president Pieter Sjoerds Gerbrandy.

6. Contact Holland slaagde er samen met SIS in verbindingen met bezet gebied tot stand te brengen, maar de agenten die zij tussen eind 1941 en medio 1942 in Nederland aan land zetten, werden vrijwel allemaal gearresteerd. Wat de Duitse contraspionagedienst aan codemateriaal vond, werd gebruikt om het Englandspiel op te zetten.

7. Inmiddels was het de Nederlandse sectie van SOE gelukt om eind 1941 enkele mannen in Nederland te droppen. De arrestatie van een van hen, Huub Lauwers, bood de Duitsers de gelegenheid om met zijn zender een spel op te zetten: de Duitsers deden de Britten geloven alsof zij met de eigen agenten communiceerden, terwijl in feite het zendverkeer in Duitse handen was. SOE had niets in de gaten, ondanks dat Lauwers in zijn telegrammen probeerde te waarschuwen. Dit was het begin van het Englandspiel.

8. SOE had niet alleen de grootste moeite om een werkbare relatie met de Nederlandse autoriteiten en een verbinding met bezet gebied te krijgen, maar kampte ook nog in eigen Britse kring met zodanige tegenstand van SIS, het Foreign Office en de legerleiding dat de dienst voor zijn voortbestaan moest vrezes. Met de komst van een nieuwe minister, lord Selborne, klaarde de lucht en kon een nieuwe start gemaakt worden.

9. Selborne en Gubbins zorgden in mei 1942 voor een betere verhouding met de Nederlanders. Er ontstond een nauwe samenwerking om – met het oog op komende invasieplannen – een verzetsorganisatie in Nederland op te bouwen, die in actie moest komen als de geallieerden naar Frankrijk zouden oversteken. Maar de agenten die in het kader van dit Plan for Holland werden afgezet, vielen rechtstreeks in handen van de Duitsers omdat hun komst over gecompromitteerde zenders was aangekondigd.

10. In de zomer van 1942 liep de samenwerking tussen de Britse en Nederlandse inlichtingendiensten, SIS en de CID, op de klippen. Gerbrandy droeg twee ambtenaren, Tony Lovink en Cornelis Warners, op om de CID weer op orde te krijgen. Zij zetten Contact Holland aan de kant, maar slaagden er niet in een nieuwe start te maken. Pas eind 1942 kwam met de oprichting van Bureau Inlichtingen het inlichtingenwerk weer van de grond, in goede verstandhouding met de Britten.

11. Een eerste waarschuwingssignaal dat het mis was met SOE-operaties in Nederland, kwam begin juni 1943 binnen bij het Air Ministry, dat verantwoordelijk was voor de Royal Air Force (RAF). Alle SOE-operaties voor het droppen van agenten en van materiaal werden uitgevoerd met behulp van de RAF, maar deze samenwerking verliep verre van vlekkeloos. Het Air Ministry was vooral gericht op het bombarderen van vijandelijke doelen en twijfelde over het nut van de operaties van SOE. Over de inzet van vliegtuigen werd voortdurend gevochten: was bombarderen niet veel effectiever dan saboteren?

12. De ontrafeling van het Englandspiel voltrok zich vervolgens in drie etappes. Een niet te negeren telegram kwam binnen bij SIS op 23 juni 1943: acht SOE-parachutisten waren gearresteerd. SIS informeerde de Nederlandse diensten, die op hun beurt het bericht aan SOE doorgaven, waarna onvermijdelijk een onderzoek moest volgen. Dat trok echter vooral de bron in bezet Nederland in twijfel. Diverse eerdere signalen dat er iets mis zou kunnen zijn, waren ook genegeerd. Baker Street verkeerde nog in de ontkenningfase.

13. De tweede etappe werd ingeluid met een telegram uit Bern: de SOE-agenten Pieter Dourlein en Ben Ubbink waren uit de gevangenis in Haaren ontsnapt. Zij brachten de onheilstijding dat het SOE-netwerk in Nederland door de Duitsers was geïnfiltrerd. Opnieuw liet SOE onderzoek doen, in samenwerking met MI5 en SIS. Vast kwam te staan dat er iets grondig mis was. Voor de legerleiding was dit het signaal om opnieuw de positie van SOE ter discussie te stellen. Baker Street overleefde ternauwernood.

14. Met de komst van Dourlein en Ubbink naar Engeland begon de derde etappe. Bij hun verhoren legden zij getuigenis af van de volle omvang van de ramp die zich in Nederland had afgespeeld. Maar SOE, SIS en MI5, betrokken bij hun ondervraging, vertrouwden het niet. Waren de twee mannen niet door de Duitsers gestuurd? Niet het falen van SOE, maar de betrouwbaarheid van het tweetal kwam ter discussie te staan. Ze werden zelfs in Brixton Prison gevangengezet. Op 1 april 1944 maakten de Duitsers met een provocerend telegram een einde aan het Englandspiel.

15. SOE en SIS bleven tot na de bevrijding onwetend van het lot van de gearresteerde agenten. In juni 1945 kwam het bericht binnen dat de meesten van hen in Mauthausen waren omgebracht. Van sommigen is nog steeds niet bekend hoe en waar zij zijn omgekomen.

16. We eindigen met een korte beschouwing over de oorzaken van het Englandspiel: hoe kon het zo mislopen? Wat ging er fout in Baker Street? Of liep het eigenlijk helemaal niet mis en speelden niet de Duitsers een spel met de Britten, maar speelden de Britten een dubbelspel om de Duitsers te misleiden? Was dat een geheime strategie van Broadway, zonder dat Baker Street ervan op de hoogte was?

De bijlagen bevatten een overzicht van de uitgezonden agenten. In de tekst staan schema's van de belangrijkste Britse organisaties en hun functionarissen: SIS, SOE, een onderdeel van MI5, het Air Ministry en het War Cabinet, de Chiefs of Staff en de daarbij horende commissies.

Bij de ontwikkelingen en besluitvorming in Londen speelden mannen de zichtbaarste rol, met als uitzondering aan Nederlandse kant koningin Wilhelmina. Er waren twee vrouwelijke agenten, Lotti Röell en Trix Terwindt, die respectievelijk voor SIS en MI9 naar Nederland gestuurd werden. Net als vele andere agenten werden zij gearresteerd voordat zij in actie konden komen. Vrouwen speelden verder een rol als secretaresse of persoonlijk assistent. Miep Jones-Maks werkte bij de Nederlandse inlichtingendienst en bij Wilhelmina en Bernhard. Hazel Wonnacott, later Seymour, werkte bij SIS. Volgens haar functioneerden secretaresses soms meer als assistent en vertrouwden inlichtingenofficieren hun secretaresses dikwijls meer informatie toe dan hun mannelijke medewerkers. Joan Bright Astley, begonnen als secretaresse bij de voorloper van SOE, groeide uit tot een belangrijke medewerker van generaal Hastings Ismay en Churchill. Ismay schreef dat ze een veel grotere bijdrage had geleverd aan het Britse verdedigingsapparaat dan ooit was erkend.² Margaret Sample werkte bij de Security-afdeling van SOE en was betrokken bij het onderzoek naar de operaties in Nederland. Ze onderhield onder meer de contacten met de andere diensten. De rol van vrouwen was verder essentieel bij de productie van explosieven en sabotagemateriaal, bij het verpakken van materiaal en parachutes, bij de opleidingsinstituten voor SOE-agenten en in het bijzonder bij de (de)coderingscentra van SIS en SOE.

In *Het Englandspiel en de geheime diensten in Londen* richten wij ons op de verwickelingen in Londen, maar ook de uitgezonden agenten en de RAF-bemanningen die bij de operaties betrokken waren, nemen een belangrijke plaats in ons verhaal in. Zij zetten hun leven op

het spel. De tragiek van deze eerste periode van de geheime oorlog is dat vrijwel alle agenten door de Duitsers werden gearresteerd en dat slechts enkelen van hen de oorlog overleefden.